

Дуткевич Т.В. Внесок В.К. Котирло у розроблення питань дитячої конфліктології / Актуальні проблеми психології : зб. наук. пр.; Інститут психології ім. Г.С. Костюка НАПН України / [голов. ред. С.Д. Максименко. – Житомир : Рута, 2011. – Вип. 7. – Т. ІУ.: Психологія розвитку дошкільника. – С. 132-142.

Т.В.Дуткевич

ВНЕСОК В.К. КОТИРЛО У РОЗРОБЛЕННЯ ПИТАНЬ ДИТЯЧОЇ КОНФЛІКТОЛОГІЇ

На базі надзвичайно розмаїтого сучасного масиву знань про конфлікт досі не вдалось побудувати повне та загальноприйнятне визначення конфлікту. Більшість дослідників погоджується, що основою конфлікту є суперечність, але вона призводить до конфлікту лише за певних психологічних умов, а саме: суперечність повинна усвідомлюватись і сприйматись людиною як значуща. У такій ситуації людина переживає неприємні емоції (напруги, тривоги, невпевненості, роздратування), які мотивують її до пошуку виходу з цього стану. Суперечність як основа конфлікту і водночас важлива філософська категорія зумовлює як широту феноменології конфліктів, так і складність ознак кожного окремого їх випадку. Відтак останнім часом у конфліктології формуються окремі галузі: психологія конфлікту, соціологія конфлікту, політична конфліктологія, військова конфліктологія тощо. У ряду цих галузей, на наше переконання, повинна з'явитись і дитяча конфліктологія, до розроблення якої помітний внесок зроблено працями В.К. Котирло. Слід відзначити, що сам термін «конфлікт» майже не зустрічається у працях дослідниці, проте фактично у багатьох з них йдеться саме про різні види суперечностей у свідомості дітей, що і є головною складовою конфліктних явищ – як внутрішніх (когнітивних, мотиваційних, рольових), так і зовнішніх (міжособистісні у взаєминах дітей між собою та з дорослими).

Зокрема, дослідницею зроблено оригінальний внесок до побудови

уявлень про когнітивні складові конфлікту та вплив когнітивних конфліктів на взаємини та взаємодію, а відтак і психічний розвиток дошкільників. Як відомо, когнітивні теорії конфліктів розроблено у працях Ф.Хайдера, Т.Ньюкомба, де вихідним положенням стала теза: люди прагнуть, щоб ті, з ким вони мають справу, поділяли їхні погляди, особливо якщо йдеться про важливі речі, а їхні партнери здаються їм привабливими. Близькі до когнітивних теорій дослідження проведено У.Кларом та В.С.Мерліним, які показали, що сприйняття та інтерпретація зовнішньої ситуації, чи власних почуттів і переживань як конфлікту становлять обов'язкову умову наявності конфлікту, а сама по собі зовнішня ситуація, які б об'єктивні суперечності вона не містила, не може автоматично вести до розвитку конфлікту. Для розуміння виникнення конфлікту недостатньо знання особистісних властивостей чи об'єктивного опису ситуації, а необхідне розуміння когнітивної складової – суб'єктивної інтерпретації того, що відбувається. Водночас ніхто із представників когнітивного підходу до вивчення конфліктів не розкрив його особливостей у дитинстві. Натомість, значний та оригінальний внесок до розробки когнітивних теорій конфліктів, знаходимо у дослідженнях В.К.Котирло. Зауважимо, що у працях визнаних дитячих психологів увага зосереджується на діяльнісних, особистісних та емоційних причинах конфліктів між дітьми. Так, Д.Б.Ельконін [7, с. 125] розкрив вікову динаміку причин конфліктної поведінки дошкільників: у молодших дошкільників – через іграшки; між дітьми середнього дошкільного віку – з приводу вибору ролей; у старшому дошкільному віці – через правила гри. А.А.Рояк [8] визначала причиною конфліктів дошкільників різні рівні в оволодінні ними ігровою діяльністю. Я.Л.Коломінський і Б.П.Жизневський [3] визначили сім груп причин дитячих конфліктів особистісної та емоційної природи. При цьому когнітивні причини та складові дитячих конфліктів залишились поза увагою дитячих конфліктологів. Таким чином, оригінальність та новизна відповідних праць В.К.Котирло [1; 2] полягає у тому, що вони слугують тією ланкою, яка пов'язує когнітивні теорії

конфлікту із дитячою конфліктологією. Адже у представників когнітивних теорій конфлікту не висвітлено питання щодо їх вияву у період дитинства, а у дитячій конфліктології відсутнє розуміння ролі когнітивних складових.

Характерна для праць дослідниці увага до розвитку творчої особистості у дитинстві зумовила інтерес до ролі когнітивного конфлікту на вихідних етапах пізнання, зокрема у його групових формах. Відзначається, що дослідження когнітивного конфлікту може дати ключ до розуміння процесів, що призводять до постановки дитиною питань, пізнавальної задачі, проблеми.

Виникнення когнітивного конфлікту у свідомості дитини, як правило приховане в умовах індивідуальної дитячої активності, але яскраво виявляються у спільній, завершуючись породженням проблеми, формулюванням розумової задачі, обґрунтуванням рішення. Через когнітивний конфлікт, що розгортається у контексті спільної пізнавальної діяльності дітей, відбувається розвиток їх пізнавальної активності, і – що особливо важливо – виховання творчого мислення.

В умовах дитячої міні-групи (3-5 учасників) виникає взаємодія, що стимулює усвідомлення всіма учасниками певної суперечності, як основи когнітивного конфлікту. За інших умов не всі діти однаково успішно помічають когнітивний конфлікт. Малюки з невисокою пізнавальною активністю схильні акцентувати увагу на відомих сторонах ситуації, а діти з високою пізнавальною активністю – навпаки – навіть у звичних умовах завдяки своїй зацікавленості орієнтують свою поведінку на нові нюанси, намагаються використати їх у своєму досвіді – у незвичних поворотах гри, нових варіантах витворів продуктивної діяльності. Дитина, яка закрита для когнітивного конфлікту, не володіє здатністю помічати в ситуації нове й незвичне, діє стереотипно.

Таким чином, нестандартність дій дитини дає можливість передбачати, її здатність до усвідомлення когнітивного конфлікту, що виступає особливим внутрішнім утворенням особистості.

Спільний пошук вирішення когнітивного конфлікту у процесі взаємодії дітей можливий лише за умови його усвідомлення всіма учасниками групи. Для багатьох дітей сама поява когнітивного конфлікту пов'язана із тим, що на певну суперечність звертають увагу їх ровесники, а для інших цього недостатньо, і потрібні більш наочні способи її позначення. Дослідниця відзначає, що у деяких випадках незгода дітей з приводу вирішення когнітивного конфлікту переростає у міжособистісний конфлікт (небажання гратись разом, уникнення спілкування і взаємодії тощо), а для решти – призводить до переключення уваги на інші справи, що не викликають суперечок [2].

Отже, когнітивний конфлікт за певних психологічних умов може виступати змістовою основою взаємодії старших дошкільників. Водночас, як наголошує В.К.Котирло, він не характерний для взаємодії дитини з дорослим, який виступає для неї беззастережним зразком. Необхідні для виникнення будь-якого конфлікту смислові полюси в таких умовах нівелюються. Дитина не схильна аргументовано суперечити дорослим, заперечувати, відстоювати свою думку у спілкуванні з ним, а це негативно позначається на усвідомленні, розгортанні та вирішенні когнітивного конфлікту. Дитина просто приймає пізнавальну позицію дорослого як більш обізнаного та досвідченого – відтак суперечність не розгортається.

У кандидатській дисертації М.В.Марусинець, виконаній під керівництвом В.К.Котирло, досліджено спеціальні способи загострення когнітивного конфлікту у свідомості дитини під впливом спілкування з дорослим [1]. Головними психологічними засобами тут виступають зацікавленість і сумнів дорослого, його невпевненість, пропозиція дитині продовжити свої міркування стосовно інтерпретації запропонованої неоднозначної ситуації.

Значне місце у творчій спадщині В.К.Котирло посідають дослідження розвитку дитячої волі, у контексті яких детально розглянуто питання будови та динаміки системи мотивів дитини, невід'ємною складовою якої є

мотиваційний конфлікт [4; 5; 6]. Як зауважив О.М.Леонт'єв, найважливіше надбання у розвитку особистості з трьох до семи років полягає у перетворенні поведінки дитини з „польової” у „вольову”. Відтак способи вирішення мотиваційного конфлікту дитиною можна розмежувати на деструктивні й конструктивні. Перші призводять до польової поведінки, безпосередньо зумовленої переживаннями, бажаннями дитини з характерними імпульсивністю, ситуативністю, непослідовністю. При цьому мотив і ціль чітко не позначаються, виступають для дитини у нероздільній єдності. Конструктивний спосіб подолання дитиною мотиваційного конфлікту спирається на її особистісне новоутворення – підпорядкованість мотивів, зумовлене прагненням малюка відповідати вимогам дорослого, між мотивами “хочу” і “треба” обирати другий як пріоритетний. Підпорядкування мотивів становить особливу психічну дію, що вже вимагає від дитини певних зусиль: відмови від менш привабливого, але легкодосяжного заради більш привабливого, але важкодосяжного.

У психічній дії підпорядкування мотивів поєднуються і співвідносні оцінки міри привабливості, і осмислення їх значущості у поєднанні із оцінкою міри складності в їх досягненні. Мотив-«переможець» безпосередньо визначає поведінку дитини, а інші, менш привабливі мотиви, зможуть реалізуватись згодом. Отже, підпорядкування мотивів означає встановлення черговості в їх виконанні і водночас свідому роботу дитини над своєю мотивацією (приборкання бажань, потягів, емоційних імпульсів). Таким чином, з погляду конфліктології, воля виступає механізмом, що дозволяє дитині конструктивно долати, насамперед, мотиваційні конфлікти та пов'язані з ними небажані прояви дитячої поведінки (неслухняність, забіякуватість, непосидючість, вередливість тощо), які слугують приводом міжособистісних конфліктів з ровесниками, а особливо з дорослими.

У працях В.К.Котирло позначений особливий різновид внутрішнього конфлікту, пов'язаний із вибором двох антагоністичних можливостей у ситуаціях перешкод і утруднень: продовжити досягнення мети, чи

відмовитись від неї. Ознакою дитячої волі є здатність до першого варіанту вибору, тобто цей вибір можливий у випадку, якщо дитина привчена долати перешкоди і вміє докладати зусилля і мобілізувати себе. Перешкодами можуть стати не тільки зовнішні об'єкти, але й внутрішні суперечності – збіг мотивів, конкуруючі потреби, неврівноважені бажання тощо. Подолання перешкод полягає у здатності дитини «приборкати свої прагнення, якщо вони нереальні, відкинути легкий, але неблагородний шлях до мети і ступити на важкий, примусити себе до дії, коли втомлений, подолати власну несміливість» [5, с. 18].

В.К.Котирло розробила цілісну методику формування вольової поведінки дошкільників, що може з успіхом використовуватись як інструмент конструктивного розв'язання мотиваційних конфліктів у дітей. Основний зміст цієї методики ґрунтується на наступних положеннях:

- нормативні показники розвитку волі досягаються за умови цілеспрямованої педагогічної роботи з дитиною;
- окремими задачами розвитку волі виступає формування цілеспрямованості, усвідомленості, опосередкованості дій дитини;
- у розвитку цілеспрямованості зусилля слід спрямовувати, по-перше, на формування здатності виконувати інструкції дорослого, а по-друге, на розвиток самостійної постановки цілей та їх досягнення;
- мовлення виступає важливим засобом формування волі дошкільника.

У вихованні дитячої волі важливо забезпечити осмислення дитиною мети: «Без активного ставлення до мети воля неможлива» [5, с. 18]. Дорослий може надавати діяльності дитини того чи іншого смислу, по-різному мотивуючи її [6]. Осмислення дитиною мети тісно пов'язане з її ігровою діяльністю. На підтвердження дослідниця наводить такий приклад: якщо дитина не хоче складати свої іграшки на місце, варто запропонувати ігровий мотив (підготувати площу для гри в аеропорт; транспорт повинен стояти на своїх місцях, а пасажирів – ляльки, ведмедики чекати на своїх місцях) [5,

с.9].

Мовлення дорослого у діалозі з дитиною дозволяє їй не тільки осмислити свою мету, але й загострює для малюка ситуацію вибору, спонукає його самостійно приймати рішення, уявляти різні варіанти своєї дії, усвідомлювати своє бажання: „Ким хочеш бути в грі? А якщо товариші не погодяться із твоєю роллю?”; „Чому ти так хочеш? А як можна по-іншому? А як буде правильно? А як би я зробила, вгадай? А як би зробив інший хлопчик?”

При виконанні складних завдань конструктивному вибору дитини допомагає прийом дозованого ускладнення задач: „Намалюй грибочок з червоним капелюшком. А зараз ще один — з коричневим”. Дорослий за допомогою підбадьорювань, порад, нагадувань, оцінок допомагає дитині довести розпочату справу до кінця, досягти передбачуваного результату.

Дорослий спонукає дитину до розмірковувань з використанням внутрішнього мовлення: „Подумай, як краще полагодити машинку”; „Визнач порядок, у якому ти будеш малювати”.

У працях В.К.Котирло відзначається властивий для дошкільників синкретизм різних типів конфліктів: внутрішніх із зовнішніми – міжособистісними (з ровесниками й дорослими). Їх недиференційованість виявляється у тому, що надмірні міжособистісні конфлікти виступають наслідком внутрішнього психічного неблагополуччя дитини, яке у свою чергу зумовлене помилками у вихованні. Попередити неконструктивні конфлікти з участю дітей дозволяє правильно побудоване спілкування і взаємини з дорослими. Їх ознаками повинні бути позитивне, тепле, інтимне, емоційно забарвлене і виразне ставлення вихователя. Створення атмосфери доброзичливості, відвертості, емоціональної піднесеності, радості у спілкуванні дошкільника з дорослим сприяє конструктивному вирішенню всіх суперечок, як у свідомості дитини, так і у її взаєминах з оточуючими. Стосовно попередження конфліктів із ровесниками, то головним його шляхом повинно бути формування у дитини позитивної спрямованості на

товариша з урахуванням вікових особливостей їх взаємин, розвиток гуманних почуттів та навичок гуманної поведінки. Ця ідея знайшла глибоке розроблення в дослідженні, проведеному під керівництвом В.К.Котирло [9] у лабораторії дошкільного виховання Інституту психології ім. Г.С. Костюка у 80-х роках (С.Є. Кулачківська, С.О. Ладивір, Ю.О. Приходько).

Формування у малюка позитивної спрямованості на товариша проходить у відповідності з віковими особливостями взаємин дітей. Перші конфлікти між ними виникають вже у ранньому віці, причинами яких виступають ставлення до іншого як до об'єкту, нездатність до спільних дій (особливо у грі), високий егоцентризм. Найпоширенішою причиною конфліктів з однолітками виступає поводження з іншою дитиною як з неживим об'єктом і невміння гратись разом навіть за наявності достатньої кількості іграшок. Іграшка для малюка привабливіша, ніж одноліток. Вона затуляє партнера і гальмує розвиток позитивних взаємостосунків. Етична поведінка дитини вибіркова і залежить від ставлення дорослого до іншого малюка. Дорослому важливо якомога більш експресивно привертати увагу дитини до ровесника, виявляти останньому доброзичливість і підтримку. Гарний настрій дитини, доброзичливість до людей створює передумову для її етичних проявів.

У ранньому дитинстві можна виховати у дитини такі якості, як прагнення допомогти, уміння зважати на інтереси інших, терпляче чекати, не шуміти, не заважати іншим, виявляти доброту і чуйність.

Середньому дошкільнику особливо важливо продемонструвати себе і хоч у чомусь перевершити товариша. Йому необхідна впевненість в тому, що його помічають, і відчувати, що він найкращий. Йому доводиться постійно відстоювати своє право на унікальність. Він порівнює себе з однолітком. Тому конфлікти з ровесниками – доволі часте явище. І знову дорослому необхідно виявити терплячість, уважність до дитини, до її переживань і досягнень. Особливо гостро діти переживають, коли дорослий не помічає їх успіху, не хвалить. Тоді характерні негативні прояви у поведінці. До них

призводять часті покарання, невмотивовані заборони, окрики, образливі прізвиська, насмішки, недолік любові і спілкування з дорослими й однолітками, відчуття занедбаності й непотрібності. Негативні вчинки формують негативні риси особистості – такі, як упертість, брехливість, забіякуватість.

Забіякуватість надалі може набути стійкості і перетворитись на конфліктність. Вона найчастіше виникає у гіперактивних дітей, які не знаходять іншого пристосування своєї енергії, бо не вміють спілкуватися, взаємодіяти з товаришами. Таку форму поведінки дитина починає поширювати не тільки на своїх кривдників, але і на маленьких, слабких, беззахисних. Відчуття своєї сили призводить до ще більшої агресивності та до погіршення взаємин з однолітками. Сприяє появі забіякуватості культ сили в сім'ї, неправильна позиція дорослих: «дай здачу!», «поважають тільки сильних».

До 5-6 років число конфліктів знижується. Тепер дитині важливіше гратись разом, ніж ствердитися в очах однолітка. Діти частіше говорять про себе з позиції “Ми”. Приходить розуміння того, що у товариша можуть бути інші заняття, ігри, хоча дошкільники, як і раніше, сваряться, а нерідко і б'ються.

Конфлікти між дорослим і дитиною носять своєрідний характер через різницю у статусі своїх учасників. Головними ознаками перших педагогічних конфліктів є різноманітні прояви неслухняності. В.К.Котирло вирізняє такі різновиди неслухняності: епізодична, хронічна, вередування, впертість. Слухняність визначається як “вміння дитини поводитись у відповідності із вимогами дорослих” [4, с. 8]. Причиною епізодичної неслухняності є перешкоджання дорослого бажанням чи вимогам дитини внаслідок невміння дитини адекватно передати свої переживання і потреби. Конфлікт у такому разі неглибокий та швидкоминучий. Тривалі конфлікти виникають на ґрунті неправильного ставлення дорослих до дитини, внаслідок чого в останньої виникає протест, що виливається у неслухняність. Причинами таких

конфліктів є: поява нової дитини у сім'ї, надмірна опіка у ставленні до меншої дитини, покладання занадто великих обов'язків на старшу дитину; диктат чи опіка у вихованні.

Вередування є виявом протидії дорослим. Особливо воно характерне для дошкільників, які будують поведінку за схемою “не хочу того, хочу цього”, “робитиму не так, а отак”. Причинами є як надмірна увага до дитини з боку дорослого, так і її брак. Незадоволення потреби дитини у самореалізації та виявленні свого “Я” – основна причина впертості. Через небажані прояви поведінки дитини часто виявляються рольові конфлікти, коли виникає суперечність між логікою ігрової ролі та вимогами дорослих. Якщо дорослий несподівано втручається в діяльність малюків, не мотивує це належним чином, у дітей виявляється протест. Наприклад, діти «їдуть у поїзді», який веде «машиніст». Раптом вихователь запрошує всіх на бесіду. Діти не відгукуються, що змушує вихователя звернутись до них більш вимогливо. Але іграшковий поїзд ще у дорозі, він не може раптом зупинитись. Для дорослого варто висунути свої вимогу, спираючись на сюжет гри: скоро буде зупинка, пасажирів і машиніста запрошують на залізничну станцію.

Таким чином, у працях В.К.Котирло у достатній своїй розмаїтості досліджено конфлікти з участю дітей дошкільного віку (внутрішні – когнітивні, мотиваційні, рольові; зовнішні – міжособистісні – між дітьми та з дорослими). Показано, що конфлікт відіграє конструктивну роль у розвитку пізнавальної діяльності, вольової поведінки, міжособистісних взаємин дітей. Водночас неконструктивні прояви та способи залагодження конфліктів виявляють неблагополуччя внутрішнього світу дитини, що зумовлено помилками виховання. Головна відповідальність за конструктивне спрямування конфліктних явищ, характерних для дітей, покладається на дорослих. Отже, можна стверджувати, що творча спадщина В.К.Котирло закладає основи для виокремлення із загального контексту сучасних наукових знань самостійної галузі – дитячої конфліктології.

Список використаних джерел

1. Дуткевич Т.В., Котирло В.К. Развитие познавательной деятельности / В кн.: Воспитание детей дошкольного возраста / Под ред. Л.Н.Проколиенко. — К.: Рад. школа, 1990. — С. 155-186.
2. Дуткевич Т.В., Котирло В.К. Роль совместной деятельности в формировании познавательной активности дошкольников // Вопросы психологии. — 1991. — № 2. — С. 50-60.
3. Коломинский Я.Л., Жизневский Б.П. Социально-психологический анализ конфликтов между детьми в игровой деятельности // Вопр. психологии. — 1990. — №2. — С. 35-42.
4. Котирло В.К. Виховання слухняності у дітей в сім'ї. — К.: Рад. школа, 1967. — 104 с.
5. Котирло В.К. Воля гартується змалку. — К.: Т-во «Знання» УРСР, 1975. — 48 с.
6. Котирло В.К. Развитие волевого поведения у дошкольников. — К.: Рад. школа, 1971. — 196 с.
7. Ложкин Г.В., Повякель Н.И. Практическая психология конфликта. — К.: МАУП, 2002. — 256 с.
8. Рояк А.А. Психологический конфликт и особенности индивидуального развития личности ребенка. — М.: Педагогика, 1988. — 113 с.
9. Формирование взаимоотношений дошкольников в детском саду и семье / Под ред. В.К.Котырло. — М.: Педагогика, 1987. — 142 с.

Ключові слова: конфлікт (когнітивний, мотиваційний, рольовий, міжособистісний), конфліктологія, взаємини.

Анотація. У статті проаналізовано праці В.К.Котирло, що розкривають особливості внутрішніх і зовнішніх типів конфліктів у дошкільників та закладають основу для створення дитячої конфліктології.

Key words: conflict (cognitive, motivational, partial, interpersonal) conflictology, interpersonal relations.

Summary: in the article are the analysis of psychological works of V.K.Kotyrla, which revealed the peculiarities of inner and external conflicts in pre-schoolers and which established the basis for children conflictology.

Ключевые слова: конфликт (когнитивный, мотивационный, ролевой, межличностный), конфликтология, взаимоотношения.

Анотація. В статті проаналізовані твори В.К.Котырло, які розкривають особливості внутрішніх і зовнішніх типів конфліктів у дошкільників і закладають основу для створення дитячої конфліктології.

Відомості про автора:

Дуткевич Тетяна Вікторівна – кандидат психологічних наук, професор, зав. кафедри психології освіти Кам'янець-Подільського національного університету ім. І.Огієнка.